

ОӘЖ 159.923.5

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДА ҚҰНДЫЛЫҚТАР ФЕНОМЕНІНІҢ ЗЕРТТЕЛІНУІ

Ахмади Лаура Махметқызы

4 курс студенті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Ғылыми жетекшісі – Б.Ш. Байжуманова

XX ғасырдың басында "құндылықтар" мәселесі нақты ғылыми зерттеулер нысанына айналды. Осы кезеңде В. Франкл, Г. Олпорт, Л. Кольберг, А. Маслоу, М. Рокич, Э. Фромм және басқа да ғалым- психологтардың еңбектері маңызды болды. Ал Ресей ғалымдары арасында В. А. Ядов, В.Н. Мясищева, Б.Г. Ананьева, А.Г. Асмолова, В.П. Тугаринов сынды ғалымдар осы мәселеге қарқынды зерттеулер жүргізіп, еңбектерін жариялай бастады.

"Құндылық" ұғымына анықтамалық сипаттама беру кезінде бірқатар қиындықтар болды. Себебі, бастапқыда «құндылық» күрделі ұғымға жатпайды, қарапайым ұғымға жатады деген көзқарастарта бола отырып, құндылық біржақты зерттелінді. Енді осы феноменнің теориялық мәнін ашуға тырысқан психолог-ғалымдардың зерттеулеріне тоқталайық.

В.И. Кабрин: "адамның өмірлік әлеміндегі құндылық процесінің маңыздылығын тұжырымдай келе, құндылықтың шексіздігі, ғылымдағы құндылықтардың ұқсас құбылыстарға біркелкі бөлінуін және құндылықтардың әрекеттер, жағдайлар, заттар тізімімен жақындасуын көрсетеді.

Х.М. Вегас "құндылық" ұғымының анықталмауы бұл басқа ұғымға аударылмайтын бастапқы, негізгі ұғым екендігімен байланысты деп санайды. **Е.М. Удовиченконың** сөздігінде «құндылық» субъект, әлеуметтік топ немесе жалпы қоғам үшін олардың оң немесе теріс қажеттілігін ашатын негізгі аксиологиялық ұғым ретінде белгіленеді. Құндылықтар дискілердің, мақсаттардың объектісі ретінде, жалпы алғанда, болмыстың мәні ретінде көрінеді. Маңызды сәт, құндылық объектінің өзінен емес, субъектінің көзқарасы бойынша оған деген көзқарастан туындайды. Оның айтуы бойынша құндылықтарды екі топқа бөлуге болады:

- материалдық (утилитарлық);
- рухани (жоғары) құндылықтар.

С.А. Лебедев құндылықтарды маңызды әмбебап мақсаттар мен стандарттар ретінде анықтайды. **С.Ю. Головин** болса, құндылықтар біртұтас субъект болып табылатын топтар мен әлеуметтік бірліктердің, жалпыадамзаттың тіршілік әрекетінің өнімі деп санайды.

Психологиялық әдебиеттерде негізінен құндылықтардың үш түрі бар:

1. Әлеуметтік стандарт - бұл қоғам өмірінің барлық салаларында "тиісті" анықтамалардың теориялық идеясын қамтитын қоғамдық сана қалыптастырған. Бұл құндылықтар жалпыадамзаттық және нақты тарихи болып бөлінеді;

2. Материалдық және рухани мәдениеттің шығармаларынан, сондай -ақ адамның іс-әрекеттерінен тұратын объективті форма-әлеуметтік құндылық мұраттарының нақты объективті көрінісі;

3. Жеке өмірдің призмасы арқылы өзгертілген әлеуметтік құндылықтар жеке адамның мінез-құлқының мотивациясының көзі болып табылатын жеке құндылықтар ретінде көрінетін адамның психологиялық құрылымына айналады.

Э.А. Арутюнянның пікірінше, жаһандық мағынада әлеуметтік және жеке құндылықтар бар. Әлеуметтік құндылықтардың жеке тұлғаға көшу процесі адамның әлеуметтік өзара әрекеттесуіне, атап айтқанда, қоғам құндылықтарының таратушысы болып табылатын әлеуметтік топ болып табылатын "микро орта" арқылы жүзеге асырылады.

Л.П. Буеваның көзқарасы бойынша, құндылықтар – бұл тұлғаны ұжымдық іс-әрекетке, белгілі бір қоғамның құндылықтарын түсінуге және жүзеге асыру процесіне енгізудің байланыстырушы буыны, қоршаған ортаны тәрбиелеудің құндылықтары мен мақсаттарына сәйкес әлеуметтік мінез- құлықты бақылау әдістері және әлеуметтік топтардың жұмыс істеуі. Ол сондай-ақ адамға әлеуметтік даму мен бейімделуге мүмкіндік береді.

Өмірлік тәжірибені жинақтау процесінде жеке құндылықтар дамиды, олар адамның өмірге деген көзқарасын қозғайтын семантикалық, эмоционалды түрде тәжірибелі болуы керек. Жеке құндылықтар – бұл тұлғаның психологиялық құрылымында болатын әлеуметтік-мәдени реттеушілердің жеке өмірін анықтау механизмі, сонымен бірге қоғамның рухани мәдениеті мен жеке адамның рухани әлемі арасындағы байланыстырушы буын ретінде көрінеді.

М.С. Яницкий тұлғаның құндылық бағдарларының жүйесін қалыптастыру процесінің ерекшеліктері мен заңдылықтары әртүрлі ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен анықталады деп тұжырымдайды. Басқаша айтқанда құндылықтар тұлғаның танымдық және эмоциялық сферасының даму дәрежесі, әлеуметтік ортамен байланыс сипаттамалары, психологиялық әсердің сипаты мен формасы, сондай-ақ, психикалық бұзылулардың көріну ерекшелігі де бола алады.

Психологияда құндылықтар жеке сана элементтері арқылы, атап айтқанда мүдделер, нанымдар, принциптер, дүниетаным және т. б. арқылы сипатталады. Құндылықтар сана фактісімен жасалады және ұмтылыстарда, мұраттарда, нанымдарда, мүдделерде және басқа да жеке құрылымдарда ашылады, бағдарлаудың мазмұндық құрылымын ұсынады, оның шындыққа қатынасының ішкі негізін көрсетеді. Құндылықтарды түсіну тәсілдері жеке қасиеттерді зерттеудің әртүрлі аспектілерінде талданады.

Б.Ф. Ломов "тұлға" ұғымының әр түрлі анықтамаларына қарамастан, барлық ішкі ұғымдарда оның негізгі сипаттамасы оның бүкіл психикалық қоймасын анықтайтын жеке тұлғаның жүйелік қалыптастырушы қасиеті болып табылатын бағыт болып табылады деп жазды.

В.П. Тугаринов жеке тұлғаның бағдарлау объектісі ретінде құндылықтардың психологиялық сипатын анықтай отырып, тұлғаның белгілі

бір құндылықтарға бағытталуы ретінде тағайындалған "құндылық бағдары" түсінігін қолданады.

Д.А. Леонтьевтің пікірінше, құндылықтар – бұл санадағы қайта құрылуына қарамастан мінез-құлққа әсер ететін, мазмұны жағынан да, психологиялық табиғаты бойынша да сәйкес келмейтін саналы нанымдардың немесе субъектінің өз құндылықтары туралы

идеяларының болуын жоққа шығармайтын жеке тұлғалардың іс-әрекетінің шынайы жұмыс істейтінимманентті реттеушілері.

Д.А. Леонтьев бір-біріне ауысатын құндылықтардың үш формасын тұжырымдайды:

- 1) қоғамдық сана қалыптастырған әлеуметтік стандарттар, сондай-ақ әлеуметтік өмірдің әртүрлі салаларындағы жетілу туралы жиынтық идеялар;
- 2) нақты адамдардың іс-әрекеттерінде немесе туындыларында осы эталондарды бейнелейтін объектілер;
- 3) жеке тұлғаның мотивациялық құрылымдары ("тиісті модель"), оны өз қызметінде әлеуметтік құндылық идеалдарын объективті түрде бейнелеуге әкеледі.

Психология ғылымында құндылықтарды эмпирикалық зерттеуге баса назар аударған **М. Рокич** құндылықтардың екі түрін анықтайды: терминалды және құралдық. Оның айтуы бойынша **терминалды құндылықтар** (мақсаттар) – жеке даралық және әлеуметтік тұрғыдан субъективті болмыстың анықталған түпкі мақсаттары оларға ұмтылуға лайық деген сенім. Ал құралдық **құндылықтар** (құралдар) - кез-келген жағдайда жеке және қоғамдық тұрғыдан шартты әрекет ету тәсілі қолайлы деген сеніммен айқындалады.

Шетелдік зерттеушілердің құндылықтардың анықтамасына берген ілімдеріне жалпыланған қорытынды жасай отырып, **Ш. Шварц және У. Билски** құндылықтардың келесі негізгі сипаттамаларын ажыратады:

- 1) құндылықтар - тек объективті және эмоциялық түсінік қана емес, сондай-ақ, идеялар, нанымдар. Іске қосылған кезде құндылықтар сезіммен біріктіріліп, сол сезімдер арқылы көрінеді;
- 2) құндылықтар – адам ұмтылатын мақсаттар, сондай-ақ осы мақсаттарға жетуге ықпал ететін мінез-құлық түрі;
- 3) құндылық болған жағдайда адамдардың іс-әрекеттері мен жағдайлары шектеусіз мәнге ие;
- 4) құндылықтар эталондар, стандарттар, іс-әрекеттерді, адамдарды, жағдайларды таңдауды немесе бағалауды басшылыққа алады;
- 5) құндылықтар иерархияға ие, яғни бір-біріне байланыстылығы тұрғысынан маңыздылығы бойынша өсу ретімен орналастырылған.

Ш. Шварц пен В. Билски құндылықтардың дихотомиясын қорғаныш құндылықтары; өзгерту құндылықтары; өзін-өзі анықтау құндылықтары арқылы анықтайды. **А. Маслоу** өзін-өзі тану туралы өзінің жеке өмірлік тәжірибесін ашуға мүмкіндік беретін, оның сезімдері мен ойларына сенетін процесс ретінде айтады. Өзін-өзі көрсететін адамдар жеке, іс жүзінде тәуелсіз және жалпы қабылданған моральдық құндылықтар жүйесімен ерекшеленеді. Адам өзінің табиғатына жүгініп, өзі үшін ең жоғары құндылықты таңдайды .

А. Маслоу теориясында құндылықтардың жіктелуі пирамидалық иерархия құрылымында орналасқан.

Г. Олпорт жеке тұлғаның көптеген құндылықтарының қайнар көзі ретінде қоғамның адамгершілігін қарастырады. Этикалық нормалар мен құндылықтар сыртқы нығайтудың арқасында жасалады және сақталады, сонымен бірге құралдар рөлін атқарады, адамның мақсаттары болып табылатын ішкі құндылықтарға қол жеткізу шарттары жатады. Яғни құралдарды мақсатқа өзгерту, сыртқы құндылықтарды ішкі құндылықтарға айналдыру,

Жеке құндылықтар бойынша **В. Франкл** қоғамның көптеген мүшелеріне, оның тарихи даму процесінде бүкіл адамзатқа тән "мағынаның әмбебаптығын" түсіндіреді. В. Франклдың пікірінше, құндылықтың жеке маңыздылығы оны жүзеге асыру үшін жауапкершілікті сезінумен қатар жүреді.

Осылайша, психология ғылымында құндылықтар ұғымына берген теориялық түсініктеріне талдау жасау арқылы қорытындыны кесте арқылы көрсетуге болады.

Р/с	Авторлар	Құндылық феномені
-----	----------	-------------------

1	В.И. Кабрин:	құндылық шексіз, әрекеттер, жағдайлар, заттар тізімімен жақындасуын көрсетеді.
2	Х.М. Вегас	"құндылық" – бастапқы, негізгі ұғым.
3	Е.М. Удовиченко	«құндылық» - субъект, әлеуметтік топ немесе жалпы қоғам үшін олардың оң немесе теріс қажеттілігін ашатын негізгі аксиологиялық ұғым
4	С.А. Лебедев	құндылықтар маңызды әмбебап мақсаттар мен
5	С.Ю. Головин	құндылықтар – біртұтас субъект болып табылатын топтар мен әлеуметтік бірліктердің, жалпы адамзаттың тіршілік әрекетінің өнімі.
6	Э.А. Арутюнян	қоғам құндылықтарының таратушысы болып табылатын әлеуметтік және жеке құндылықтар бар.
7	Л.П. Буева	құндылықтар – бұл тұлғаны ұжымдық іс-әрекетке, белгілі бір қоғамның құндылықтарын түсінуге және жүзеге асыру процесіне енгізудің байланыстырушы буыны.
8	М.С. Яницкий	тұлғаның құндылық бағдарларының жүйесін қалыптастыру процесінің ерекшеліктері мен заңдылықтары әртүрлі ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен анықталады.
9	Б.Ф. Ломов	тұлғаның бүкіл психикалық қоймасын анықтайтын жүйелік қалыптастырушы қасиеті.
10	В.П. Тугаринов	Құндылықтар – тұлғаның бағдарлау объектісі.
11	Д.А. Леонтьев	құндылықтар – бұл санада қайта құрылатын, мінез-құлыққа әсер ететін, саналы нанымдардың, идеяларының болуы.
12	М. Рокич	Құндылықтардың терминалды және құралдық түрін анықтайды.
13	Ш. Шварц және У. Билски	құндылықтардың дихотомиясын анықтай отырып, оның негізгі 5 сипаттамасын ажыратып көрсетеді.
14	А. Маслоу	Құндылықтардың өзін-өзі өзектендіруге мүмкіндік беретін пирамидалық иерархиясын құрастырады.
15	Г. Олпорт	құндылықтарының қайнар көзі ретінде қоғамның адамгершілікті, этикалық нормаларды қарастырады.
16	В. Франкл	құндылықтың жеке маңыздылығы оны жүзеге асыру үшін жауапкершілікті сезінумен қатар жүреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алишев Б.С. Психологическая теория ценности: Системно-функциональный подход [электронный ресурс].
2. Арутюнян Э.А. Микросреда и трансформация общественных ценностей в ценностную ориентацию личности // Образ жизни и ценностные ориентации личности. - Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1979. С. 49-61.
3. Буева Л.П. Социальная среда и сознание личности. - М.: Изд-во МГУ, 1968. - 268 с.
4. Вегас Х.М. Ценности и воспитание. Критика нравственного релятивизма. СПб.: Изд-во СПб. ун-та; Изд-во Рус. христ. гум. акад., 2007. - 225 с.

5. Выготский Л.С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова. - М.: Педагогика-Пресс, 1996. - 536 с.
6. Головин С.Ю. Словарь практического психолога [электронный ресурс].Режим доступа - URL: <http://vocabulary.ru/dictionary/25/word/cenost>.
7. Кабрин В.И. Транскомуникация и личностное развитие. - Томск: Изд-воТГУ, 1992. - 225 с.
8. Лебедев С.А. Философия науки: Словарь основных терминов [электронный ресурс].
9. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентации [электронный ресурс].
10. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени // Психологическое обозрение, 1998. - №1. - С.13-25.
11. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. - М.: Наука, 1984. - 446 с.
12. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - 165 с.
13. Маслоу А. Психология бытия: Пер. С англ. - М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. - 304 с.
14. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер с англ. - М.: Смысл,1999. - 425 с.
15. Мясищев В.Н. Структура личности и отношение человека к действительности // Психология личности: Тексты / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - С. 35-38.